

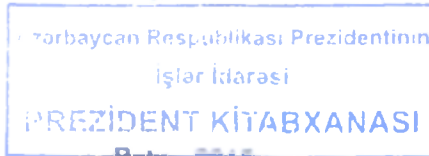
**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI FƏLSƏFƏ VƏ
SİYASİ-HÜQUQİ TƏDQIQATLAR İNSTİTUTU**

Yusif Rüstəmov

**TARİX – VAHİD VƏ ARDICIL
TƏKAMÜL PROSESİ KİMİ**

(F.Fukuyama)

- 18089 -

R 93

Yusif Rüstəmov

AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının
21 sentyabr 2015-ci il tarixli iclasının 6 sayılı protokolundan
çıxarış əsasında çap edilmişdir.

Kitabın nəşrində göstərdikləri köməyə görə
Zenfira xanım Rüstəmovaya və Gülsüm Rüstəmovaya
minnətdarlıq edilir.

Elmi redaktor: Aydın Şirinov,
fəlsəfə elmləri namizədi, professor

Yusif Rüstəmov.

Tarix – vahid və ardıcıl təkamül prosesi kimi (F.Fukuyama).
Bakı, «Nurlar» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 112 s.

Təqdim edilən əsərin I-IV fəsiləri məşhur Amerika filosofu və politoloqu Frensis Fukuyamanın «Tarixin sonu və axırncı insan», V fəslə «Böyük Uçurum», VI fəslə isə «Güclü dövlət» kitablarının təhlili əsasında yazılmışdır. F.Fukuyama liberal demokratiyanın insan tarixinin yaratdığı hələlik ən mükəmməl və ədalətli idarə forması olduğunu sübut etməyə çalışır. Müəllif bu araşdırmasında onun fikirlərini qruplaşdırır, ümumiləşdirir və öz münasibətini bildirir, fəsillərin adlarını təhlil edilən problemlərə uyğun olaraq müəyyənləşdirir.

Təqdim edilən kitab polemik və analitik xarakter daşıyır.

ISBN: 978-9952-508-34-5

© AMEA, 2015

Tarix – vahid və ardıcıl təkamül prosesi kimi

İÇİNDƏKİLƏR

Giriş 4

Birinci fəsil.

Avtoritarizm və totalitarizmdən liberal demokratiyaya

1. Faşizm və kommunizm liberalizmə qarşı 8
2. Avtoritarizm və totalitarizmin böhranı 10
3. Liberalizm və demokratiya 20

İkinci fəsil. Universal tarix. Kapitalizm və demokratiya

1. Universal tarix 27
2. Elmin inkişafı, kapitalizm və demokratiya 37

Üçüncü fəsil. Liberalizmə keçmək zərurəti

1. Liberalizmin dünyada tanınması 48
2. Əməyə münasibət. 51
3. Liberal dövlət və onun tənqidçiləri. 54
4. Beynəlxalq siyasətdə realizm 61
5. Milli maraqlar. 69

Dördüncü fəsil. Liberal demokratiyaya alternativ varmı?

1. Azad və qeyri-bərabər insanlar 73
2. Tarixin sonunda axırncı insan və liberal demokratiya 75

Beşinci fəsil.

XX əsrin ikinci yarısında tarixi proseslərin ziddiyyətli axını

1. «Böyük Uçurum» 79
2. Böyük yenidənqurma 88

Altıncı fəsil. Müasir tarixdə dövlətin rolu 94

GİRİŞ

Frensis Fukuyamanın 1989-cu ildə «Milli maraq» jurnalında «Tarixin sonu?» («The End of History?») adlı məqaləsi çap edilmişdi. Bu məqalə nəinki ABŞ-da, hətta bütün dünyada böyük əks-səda doğurmuşdu. Burada F.Fukuyama sübut etməyə çalışır ki, monarxiya, faşizm və kommunizm idarə sistemləri və onların ideologiyasının sonu tarixin sonudur. Onun fikrincə, artıq yeni dövr – liberal demokratiyanın təntənəsi başlayır. Beləliklə, «Tarixin sonu və axırncı insan» kitabı başlanğıcını həmin məqalədən götürür.

F.Fukuyama «tarixin sonu» ifadəsini Hegel və Marks-dan götürdüyünü deyir. Həmin mütəfəkkirlər deyirdilər ki, insan cəmiyyəti yarandığı gündən hərəkətdədir, insan xoşbəxt həyata can atır, daha mükəmməl ədalətli cəmiyyətdə yaşamağı arzu edir. Tarixi təkamül, onların fikrincə, gec-tez belə cəmiyyətin qurulmasına gətirəcəkdir. Doğrudur, Hegel və Marksın ideal cəmiyyət konsepsiyaları mahiyyətə bir-birindən fərqlənir, onların belə cəmiyyəti yaratmaq üçün təklif etdikləri yol da müxtəlifdir. Lakin onların hər ikisi təsdiq edirdilər ki, bəşəriyyət arzuladığı ədalətli cəmiyyətə çatandan sonra tarix də sona çatır. F.Fukuyama bu münasibətlə yazır: «Həm Hegel, həm də Marks inanırdılar ki, insan cəmiyyətlərinin təkamülü sonsuz deyildir; bu təkamül bəşəriyyət özünün ən dərin, fundamental arzularına cavab verə bilən ictimai quruluşa nail olandan sonra dayanacaqdır. Beləliklə, bu mütəfəkkirlərin hər ikisi «tarixin sonu» postulatını əsaslandırıdılar; He-

gel üçün bu – liberal dövlət, Marks üçün – kommunizm cəmiyyəti idi».¹

F.Fukuyama haqlı olaraq deyir ki, Hegelin və Marksın təlimi keçən yüz əlli ildən çox müddətdə ciddi tənqidlərə məruz qalmış, xeyli tərəfdarları və əleyhdarları olmuşdur. Ötən illər ərzində yeni konsepsiyalar meydana gəlmiş və bu proses davam etməkdədir. Tarixin insan şüurundan asılı olmayaraq, «obyektiv qanunauyğunluqlarla» inkişaf etdiyi haqqında marksist təlim daha çox hücumla məruz qalmışdır. Tarixi materializm tərəfdarları hesab edirlər ki, cəmiyyət və onun inkişafı dərk ediləndir. Cəmiyyətdə nə baş verirsə, hamısı insanlar, onların müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün göstərdikləri fəaliyyət, məqsəd, qayğı və cəhdləri ilə əlaqədardır. F.Fukuyama yazır: «Əlbəttə, tarixin istiqamətini əsaslandırmaq üçün Hegel, Marks və yaxud onların istənilən müasir davamçılarının nüfuzuna müraciət etmək kifayət deyil. Öz əsərlərini yazmalarından keçən yüz əlli il ərzində onların intellektual irsi hər tərəfdən hücumla məruz qalmışdır. XX əsrin olduqca dərin mütəfəkkirləri tarixin məntiqi ardıcılıqla gedən və dərk olunan proses olması və insan həyatının istənilən aspekti fəlsəfi cəhətdən dərk ediləndir fikrinə hücum etdilər». (s.10)

F.Fukuyama kitabının ön sözündə bəşəriyyətin ümumi tarixinin mənasını, təkamül xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışır, tarix haqqında yeni konsepsiya yaratmaq iddiasında olduğunu gizlətmir. O öz qarşısına olduqca çətin bir vəzifə qoyur: tarixin istiqamətini müəyyənləşdirən, onun məntiqi ardıcılığını açan paradigma yaratmaq. F.Fukuyama bütün

¹ Френсис Фукуяма. Конец истории и последний человек. Москва, изд. «Ермак», 2005, с.9 (bundan sonra iqtibasın götürüldüyü səhifə mətnində mötərizədə göstəriləcəkdir).

xalqlar və cəmiyyətlər üçün ümumi tarix modelini düzəltməyə çalışır, bəşəriyyətin müasir dövrdə nicatını liberal demokratiyada axtarır, ona heç bir alternativin olmadığını təsdiq edir. O deyir: «Bu cildə təvazökarlıqdan kənar ol-
sa da, Universal Tarixin konturlarını vermək üçün bir de-
yil, *iki* təşəbbüs göstərilir. Birinci hissədə nə üçün yenidən Universal Tarixin mümkünlüyünə qayıtmaq lazımdır fikrini müəyyənləşdirəndən sonra, ikinci hissədə başlanğıc cava-
bını verməyə çalışıram, müasir elmdə Tarixin istiqamətini və məntiqi ardıcılığını izah edən mexanizm və yaxud reqlya-
tor axtarıram» (s.12). Mənim fikrimcə, bu olduqca cəsarətli iddiadır.

F.Fukuyama tarixin hərəkətini yalnız iqtisadi amillərlə izah edənlərlə razılaşmayaraq göstərir ki, insanın həyatında mənəvi amillərin rolu daha dəyərlidir. İnsan öz mənəviyyə-
tinə, dünyagörüşünə uyğun olaraq hansı dövlət formasına üstünlük verdiyini müəyyənləşdirir. Məsələn, nə üçün de-
mokratiyanı seçdiyini insan müstəqil həll edir. Ümumiyyətlə, azadlıq və bərabərlik insanın ən böyük arzusu olmuşdur. F.Fukuyama yazır: «Lakin tarixin iqtisadi şərhə natamam və qeyri-kafidir, çünki insan sadəcə olaraq iqtisadi heyvan de-
yil. Məsələn, belə şərh bizim, yəni xalq suverenliyinin və qanunun iradəsi altında əsas hüquqların təmin edilməsinin tərəfdarlarının nə üçün demokrat olmalarını izah etməkdə acizdir» (s.14).

F.Fukuyama qarşısına qoyduğu bu vəzifələri kitabın-
da həyata keçirməyə çalışır, fikirlərini ardıcılıqla izah edir, əsaslandırmağa cəhd göstərir, çox hallarda buna nail olur, bəzən inandıra bilmir. Onun son məqsədi liberal demok-
ratiyanın insan tarixinin yaratdığı hələlik ən mükəmməl və ədalətli idarə forması olduğunu sübut etməkdir.

F.Fukuyama sonrakı əsərlərində öz fikirlərini yenidən təhlil edir, təkmilləşdirir, yeni paradigmlər irəli sürür, lakin li-
beral demokratiyaya sadıq qalır, bəzən özünü neokonserva-
tor adlandırırsa da, liberalizmdən imtina etmir. Məsələn, «Bö-
yük Uçurum» və «Güclü dövlət» kitablarında liberal demok-
ratiyaya hələlik alternativ olmadığını bir daha sübut etməyə çalışır.

Mən bu araşdırmada F.Fukuyamanın fikirlərini təhlil edir, onları qruplaşdırır və öz münasibətimi bildirirəm. Fə-
sillərin və bölmələrin adlarını müəllifin göstərdiyi kimi yox, məzmunu uyğun olaraq müəyyənləşdirirəm. Qeyd etmək istəyirəm ki, burada mən F.Fukuyamanın görüşlərini seç-
diyim mövzuya uyğun olaraq, onun «Tarixin sonu və axı-
rını insan», «Böyük Uçurum» və «Güclü dövlət» kitabları əsasında təhlil edirəm.

I

AVTORİTORİZM VƏ TOTALİTARİZMDƏN LIBERAL DEMOKRATİYAYA

1. Faşizm və kommunizm liberalizmə qarşı

F.Fukuyama haqlı olaraq göstərir ki, kəskin kataklizmlərlə müşayiət edilən XX əsr bəşəriyyətə çox böyük fəlakətlər gətirdi. İki dünya müharibəsi on milyonlarla insanın həyatına son qoydu, on minlərlə şəhər və kənd dağıdıldı, sənaye müəssisələri, mədəniyyət abidələri məhv edildi. Faşizm və kommunizm XX əsrin ən radikal ideologiyası oldular. Belə hadisələr dünyada bədbinlik, ümitsizlik əhvali-ruhiyyəsini gücləndirdi. F.Fukuyamanın dediyi kimi, «iyirminci yüzillik ...bizi dərin tarixi pessimistlərə çevirdi» (s.29). Lakin mübarizə də dayanmadı. Qərb demokratiyası yaşadı, inkişaf etdi, dünyaya yayıldı, çoxlu tərəfdar tapdı. Bu proses indi də davam edir.

F.Fukuyama XIX və XX əsrləri müqayisə edir, XIX əsr elmin və iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdiyi dövr, sosial-siyasi fikrin pozitiv istiqamətdə inkişafı, demokratik qurumların yaranmasının insanlarda gələcəyə inamını artıran yaradıcı zaman kimi təsvir edir. Doğrudan da XIX əsr Qərb üçün unikal bir dövr olmuşdur. Bu yüzillikdə kapitalizm aparıcı iqtisadi-siyasi sistemə çevrildi, liberal demokratiya təlimi yaran-

dı, elm və texnika, mədəniyyət böyük nailiyyətlər qazandı. Marksizm də bu əsrdə yarandı. Bütün bu hadisələr insanlarda gələcəyə böyük ümid yaradtdı, optimist əhvali-ruhiyyəni gücləndirdi. F.Fukuyama bu əsrdə iki amilin rolunu xüsusi vurğulayır: elm və demokratiya. O yazır: «İyirminci yüzilliyin pessimizmi əvvəlki əsrin optimizmi ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Avropada on doqquzuncu əsr coşğun müharibə və inqilablarla başlasa da, bu əsr əsasən sülh və maddi rifahın misilsiz dərəcədə artdığı dövr olmuşdur. Optimizm üçün iki möhkəm əsas olmuşdur. Birincisi, müasir elm insanların həyatını yaxşılaşdıracaq, yoxsulluq və xəstəliyə qalib gələcəkdir. Doğrudur, insanın köhnə düşməni müasir texnologiya tərəfindən məğlub ediləcək və insanların xoşbəxtliyinə qulluq edəcəkdir. İkincisi, azad demokratik idarəetmə yayılacaq və bir-birinin ardınca ölkələri fəth edəcəkdir» (s.30). Lakin XX əsr insanların bu ümidini doğrultmadı.

XX əsrdə nəinki yalnız Qərbdə, bütün dünyada baş verən tarixi hadisələr müxtəlif ideologiyalarda öz əksini tapdı, bir-birini inkar edən fikir cərəyanları yarandı, onlar arasında mübarizə qızıışdı. Belə bir şəraitdə, təbiidir ki, yeni tarix konsepsiyaları meydana çıxdı (məsələn, O.Şpenqler, A.Toynbi və b.). XIX əsrdə Qərbin aparıcı mütəfəkkirləri demokratiyanı tərəqqiyə aparan yol hesab edirdilər. XX əsrdə isə fikir plüralizmi genişləndi. Bir çox alimlər hesab etməyə başladılar ki, tərəqqi üçün demokratiya vacib deyil, başqa yolla da inkişaf etmək olar, əsas məsələ nəticədir, ona çatmaq vasitələri müxtəlif, hətta bir-birinə zidd ola bilərlər. Bu deyilənləri nəzərdə tutan F.Fukuyama yazır: «İyirminci əsrin ağırlı hadisələri dərin fikir böhranı üçün fon rolunu oynadı. Tarixi proses haqqında danışmaq onda mümkün olur ki, danışan bəşəriyyətin haraya getdiyini bilir. XIX əsrdə avro-

palıların əksəriyyəti düşünürdülər ki, tərəqqi demokratiyaya doğru hərəkətdir. Lakin bizim əsrdə (XX) bu məsələdə konsensus yoxdur. İki əsas rəqib liberal demokratiyaya meydan oxuyurdular – faşizm və kommunizm; onlar yaxşı ictimai quruluş haqqında fərqli radikal fikir irəli sürdülər» (s.35).

Burada F.Fukuyama maraqlı bir problemə toxunur: dünyanın ən güclü, qüdrətli dövlətlərinin zəif tərəfi avtoritarizm və totalitarizmin təzyiqi altında büdrəməsi, güzəştə getməsidir. Onun fikrincə, XX əsrin 20-30-cu illərində faşizm və kommunizmin güclənməsi bütün dünyada bədbin əhval-ruhiyyə yaratdı, demokratiyanı zəiflətdi, insanların gələcəyə inamını azaltdı, düşünən insanlarda tarixin gedişini yenidən tədqiq etmək fikri yaratdı. O yazır: «İyirminci yüzilliyin ilk üçdə birində əsas siyasi yenilik güclü totalitar dövlətlərin – Almaniya və Rusiyanın yaranması oldu. Onlar güclü dövlətlərin lap nüvəsində ağlagəlməz zəiflik olduğunu göstərdilər. Və bu zəiflik o qədər böyük və gözlənilməz oldu ki, bizim əsrin (XX) tarixinin verdiyi pessimizm dərsi, onu əvvəldən başlayaraq yenidən nəzərdən keçirmək fikrini doğurur» (s.42-43). Liberal demokratiya öz varlığını qoruyub saxlamaq, ölüm-dirim mübarizəsi aparmaq üçün bütün potensial gücünü səfərbər etməli oldu.

2. Avtoritarizm və totalitarizmin böhranı

İkinci Dünya müharibəsi Almaniyanın başçılıq etdiyi totalitar blokun tam məğlubiyyəti ilə bitməli idi, Avropanın bir sıra ölkələrində hələ də faşist və hərbi rejimlər yaşamaqda davam edirdi, Sovet İttifaqı ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Qərbdə qarşı açıq düşmən mövqedən çıxış edən əks cəbhənin lideri idi. İkiqütblü dünyada gərgin vəziyyət getdikcə mürəkkəbləşirdi. Çoxları

belə hesab edir ki, kommunizmin çökmə prosesi XX əsrin 80-ci illərində Mixail Qorbaçovun vaxtında başladı. F.Fukuyama bu fikir ilə razılaşmayaraq göstərir ki, bu proses xeyli əvvəl başlamışdır. O deyir: «Avtoritarizmin müasir böhranı Qorbaçovun yenidənqurmasından və Berlin divarının uçurulmasından başlamayıbdır. Bu proses on beş il əvvəl Cənubi Avropada bir neçə sağ təmayüllü avtoritar rejimlərin çökməsindən başlamışdır» (s.45). Məsələn, İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan.

Demokratiyaya keçid prosesi demək olar ki, eyni vaxtda dünyanın başqa bölgələrində də başladı və Avropadan fərqli olaraq böyük çətinliklərlə qarşılaşdı. Çünki bu yerlərdə avtoritarizm ənənələri güclüdür. F.Fukuyama bu münasibətlə yazır: «Demokratiyaya analoji keçid seriyaları səksəninci illərdə Latın Amerikasında başladı» (s.45) (Peru, Urquvay, Paraqvay, Çili və b.).

Demokratiyaya aparan və o qədər də asan olmayan yol Şərqi Asiyaya da çatdı, demokratik qaydalara meyil artdı, avtoritarizmin aradan qaldırılması üçün cəhd göstərildi və bu istiqamətdə xeyli irəliləyiş oldu. «Hadisələrin analoji inkişafı Şərqi Asiyada müşahidə edildi» (s.46). Məsələn, Filippin, Cənubi Koreya, Tayvan və b. Burada da demokratik proses çox ağır keçdi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra müstəmləkəçilik sisteminin aradan qaldırılması nəticəsində Afrika ölkələri də müstəqillik aldılar. Lakin bu qitədə demokratiya hələlik arzu olunan nəticəni verməyibdir, dövlət çevrilişləri bir-birini əvəz edir. Afrikada indiki dövrdə hələlik bütün sahələrdə ən inkişaf etmiş ölkə Cənubi Afrika Respublikasıdır. Burada irqçiliyə son qoyuldu, Avropa mənşəli azlığın hökmranlığı aradan götürüldü, hakimiyyət çoxluğa verildi və bununla da demokratiyaya yol açıldı. F.Fukuyama bu hadisəyə böyük qiymət verir.

Hörmətli oxucu,

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci və 19-cu maddələrinə uyğun olaraq müəlliflik hüququnun qorunması məqsədilə əsərin tam mətni ilə Kitabxananın oxu zalında tanış ola bilərsiniz.

